

Nogle kommentarer TIL PREBEN KAARSHOLMS ARTIKEL

Jeg finder det rimeligt at knytte et par kommentarer til Preben Kaarsholms artikel om *Robinson Crusoe*. Det er kommentarer, der ikke tager artiklen som helhed op, men indskrænker sig til et par mere principielle punkter, hvor der i artiklen er tale om deciderede afsporinger af relevante diskussioner.

Det ene punkt drejer sig om Kaarsholms kortfattede afvisning af Althuserskolen i artiklens afsnit om historieteori. I den althusserske opfattelse er en bestemt samfundsformation bestemt af forholdet mellem forskellige samfundsmæssige instanser eller niveauer. I *For Marx* drejer det sig om det økonomiske, det politiske, det ideologiske og det teoretiske niveau. Det økonomiske niveau er altid determinerende i sidste instans, hvilket betyder, at det økonomiske niveau struktur bestemmer de forskellige niveaues indbyrdes forhold og betydning og dermed, hvilket af niveauerne der er det dominerende i forhold til de andre. I forbindelse med den feudale produktionsmåde vil det sige, at den form som naturtilegnelsen har (se nedenfor), i sidste instans determinerer samfundsformationens karakter, idet den placerer den politiske instans som den dominerende. I forbindelse med den kapitalistiske produktionsmåde siges det, at økonomien er såvel determinerende i sidste instans som dominerende.

Med henvisning til Althusser-eleven Balibars bidrag til bogen, *Lire le Capital*: »Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique« hedder det i Kaarsholms skrift, »at såvel grundlaget for den historiske periodisering som fremstillingen af historiens dynamik bygger på en hypostasering af elementer, der gribes ud af deres egen historisk-samfundsmæssige afledning og sættes som éngang og altid allerede givne motorer for den historiske udvikling«. Dette i form af en »rekurs til filosofien, til postuleringen af en række ahistoriserede kategorier - de økonomiske, politiske og ideologiske niveauer - som adækvate redskaber for analysen af en hvilken som helst produktionsmådes strukturelle sammenhæng.« En tilsvarende karakteristik gives af Poulantzas.

Kaarsholms kritik af Althusser-skolen i denne forbindelse bygger på en overfladisk læsning. Nok bruges *benævnelserne* økonomisk, politisk, ideologisk niveau i forbindelse med de forskellige produktionsmåder. Men det er ikke ensbetydende med en »monoton røkeren omkring med de altid allerede

givne komponenter i den altid allerede givne struktur«. Til afkræftelse kan man tage Balibars refleksioner over niveauerne bestemmelse i forlængelse af en bestemmelse af grundtrækkene af de feudale produktionsforhold (i skriftet om den historiske materialismes grundbegreber, som Kaarsholm henviser til). Balibar knytter her an til kapitlet om den kapitalistiske jordrentes tilblivelse i III bog af *Kapitalen*, hvor det hedder om den feudale produktionsmåde:

»Det er endvidere klart, at ejendomsrelationen i alle de former, hvor den umiddelbare arbejder fortsat er »besidder« (»Besitzer« i modsætning til »Eigentümer«, dvs. den, der bebor og dyrker jorden i modsætning til den juridiske ejer) af de produktionsmidler og arbejdsbetingelser, der er nødvendige til produktion af hans egne subsistensmidler, tillige må optræde som en umiddelbar relation mellem herre og træd, den umiddelbare producent altså som en ufri mand; en ufrihed, der kan spænde fra livegenskab med hoveriarbejde til en svagere form for tributpligt. Den umiddelbare producent forudsættes her at være i besiddelse af sine egne produktionsmidler, af de materielle arbejdsbetingelser, der er nødvendige for, at han kan realisere sit arbejde og frembringe sine subsistensmidler; han driver selvstændigt sit landbrug og den dermed forbundne landlige hjemmeindustri. (...) Under disse betingelser kan merarbejde for den nominelle jordejer kun aftvinges dem ved ikke-økonomisk (ausserökonomisch) tvang, hvilken form den end måtte antage.« (*Kapitalen*, dansk udg. pp. 1016-1017, tysk udg. (MEW) pp. 798-799).

Balibar understreger på baggrund af denne passage, at det økonomiske og det politiske under feudalismen eksisterer umiddelbart sammenflettet idet merarbejdet ikke udspringer direkte af besiddelsesformen (producenten er selv i besiddelse af produktionsmidlerne), men aftvinges gennem ekstraøkonomisk (ikke-økonomisk) tvang. Dette giver anledning til følgende bemærkning, som det havde været nærliggende for Kaarsholm at forholde sig til: »Dette betyder endelig, at forskellige produktionsmåder ikke kombinerer *homogene* elementer, og ikke berettiger til samme differentielle opdelinger og definitioner af det »økonomiske«, det »juridiske« og det »politiske«. « (*Lire le Capital*, II, p. 110 (Petite collection Maspéro)).

Det må være en forudsætning for en kvalificeret kritik af dette betragtningssæt at tage indholdet i Balibar-citatet ad notam. For så vidt kan man sige, at en sådan angivelse af, at de anvendte kategorier ikke har en én gang for alle fastlagt overhistorisk status, i sig selv peger på det abstrakt-skematisk i bestemmelsen af de forskellige samfundsformationer ud fra grundrelationerne »determination« og »dominans«. Ligesom det er tilfældet med niveauerne kan indholdet af termerne »determination« og »dominans« ikke fastlægges alment. Eller sagt på en anden måde: hvis disse termer blot bruges, uden nærmere bestemmelse, tjener de - her er jeg altså enig med Kaarsholm - til tilsløring af de grundlæggende forskelle mellem den kapitalistiske produktionsmåde og præ-kapitalistiske produktionsmåder. Den kapitalistiske produktionsmåde kan, til forskel fra præ-kapitalistiske produktionsmåder,

stikordsagtigt karakteriseres ved: 1. rigiddommens abstrakte karakter (den samfundsmæssige rigiddom eksisterer i en form, der er forskellig fra produkternes naturalform) 2. omvendning af subjekt-objekt forholdet: værdien i kapitalform underordner det menneskelige arbejde under sig, regulerer det efter sine iboende krav 3. natuurafhængighed dvs. den gennemgribende samfundsmæssiggørelse af produktionen (etableringen af det samfundsmæssige gennemsnitsarbejde som en social realitet og ikke som en blot og bar gennemsnitlighed i det iagttagende subjekts hovede) og i uløselig sammenhæng hermed 4. konstitueringen af en real samfundstotalitet reguleret af almene bevægelseslove (og ikke en totalitet, der blot eksisterer i form af iagttagersens sammenfatning) 5. disse bevægelsesloves karakter af *objektive* bevægelseslove, hvilket igen betyder 6. selvstændiggørelse af den økonomiske sammenhæng og respektive selvstændiggørelsen af det politiske i særskilt statslig form. Denne simple, usystematiske opremsning blot for at angive, at der ikke slet og ret er tale om forskellen mellem et kapitalistisk samfund og prækapitalistiske samfund, men om forskel i *selve samfundsmæssigheden grundlæggende karakter* (hvilket også fremgår af Kaarsholms afsnit om historieteori). Denne forskel bestemmes overhovedet ikke ved blot på den ene side at tildele økonomien såvel determinationen i sidste instans som dominansen under kapitalismen og på den anden side kun determinationen i sidste instans under feudalismen - ved en sådan blot anvendelse af termerne til bestemmelse af forholdet mellem niveauerne lades den grundlæggende forskel i deres indhold ubestemt. Det samme bliver tilfældet med indholdet i betegnelserne »niveau« eller »instans« (også dette er et højt reelt moment i Kaarsholms kritik): Det politiske er under kapitalismen et niveau i en grundlæggende anden forstand - nemlig som en i forhold til økonomien selvstændig, ikke-merværdiproducerende, praksis- og institutionsammenhæng - end den, der kan være tale om i forbindelse med feudalismen. Eller set fra den anden vinkel: hvis såvel niveauerne som indholdet i termerne »niveau«, »determination« og »dominans« ikke kan bestemmes løsrevet fra samfundsmæssighedens karakter, er der en yderst begrænset erkendelseeffekt i selve det at karakterisere forskellige samfundsformationer gennem determinations- og dominansforhold mellem de forskellige niveauer. Tilbage bliver (selvfølgelig ikke af Althusser-skolen som sådan - den står overhovedet ikke til generel diskussion her - men af de behandlede bestemmelser) en opmærksomhed på, at en materialistisk videnskabelighed ikke kan slå sig til tåls med et generaliseret basis-overbygning skema (inden for hvilket man kan slås om, hvor *meget* basis determinerer overbygningen, og hvor meget overbygningen svarer igen) eller med at operere med en grundlæggende modsætning for enhver samfundsformation, hvortil de modsætninger, der i øvrigt kan iagttages inden for formationen, i sidste instans kan reduceres. En opmærksomhed, der i sig selv ingenlunde er forkert, men temmelig ufrugtbar, for så vidt den bindes i niveau- og determinationstænkningen, løsrevet fra bestemmelsen af samfundsmæssighedens specifikke karakter. Men den helt grundlæggende svaghed i den althusserianske tilgang til forholdet mellem økonomi, politik og ideologi

i forbindelse med henholdsvis en kapitalistisk samfundsformation og prækapitalistiske samfundsformationer er altså immervæk noget andet end den oplagte tåbelighed, at det økonomiske, politiske osv. til alle tider, inden for alle samfundsformationer, er identisk med sig selv.

Det andet punkt, jeg vil berøre i forbindelse med Kaarsholms artikel, er hans polemik mod det, han angiver som myten om den stoflige akkumulation (side , afsnittet »*Robinson Crusoe* og kapitalismens udvikling i England«). Han gør her opmærksom på, at der i beskrivelser af kapitalismens historiske opståen optræder en sådan myte om den stoflige akkumulation. Denne myte går i korthed ud på, at kapitalismen slet og ret ses som resultat af bestemte individers arbejdsomhed og sparsommelighed, hvorved den grundlæggende forudsætning for etableringen af kapitalforholdet - løsrivelsen af de umiddelbare producenter fra deres produktionsmidler - helt og aldeles forsvinder i legitimationens tåger (idet kapitalismen legitimeres ved de opsparende individers arbejdsomhed og sparsommelighed). Så vidt, så godt: den slags myter eksisterede på Marx' tid og eksisterer fortsat, og de må kritiseres. Men det er unægtelig noget af en overraskelse, når Kaarsholm angiver Maurice Dobb (*Studies in the Development of Capitalism*), Christopher Hill (*Reformation to Industrial Revolution*), Henryk Grossmann (efterskriftet til Franz Borkenhaus bog om overgangen fra det feudale til det borgerlige verdensbillede) samt undertegnede (i et duplikeret papir med titlen *Oprindelig akkumulation og udvidet reproduktion*) som repræsentanter for en sådan myte om den stoflige akkumulation. Som belæg for denne påstand angives nogle citater, hvor de pågældende personer beskæftiger sig med, hvor de penge, der var grundlaget for etableringen af den kapitalistiske industriproduktion i England, kom fra. Kaarsholm skriver i den anledning:

»Jeg vil ikke med alt dette hævde, at empiriske undersøgelser overhovedet er overflødige, eller at den diskussion, der her er tale om, er komplet uinteressant. Men i fremstillingen må sådanne empiriske redegørelser for den stoflige akkumulation sættes inden for de rette formmæssige rammer, ellers forvrænger de billedet af virkeligheden. Således har den empiriske konstatering af en vis del af den tidligt akkumulerede kapitalts tingslige skikkelses oprindelse i ærlige menneskers sparsommelighed fra de tidligste apologeter frem til »the Glorious Keynesian Revolution« tjent til at kaste et forsonende skær over kapitalistens privatejendomsret. Men fikseringen til det stoflige aspekt er i alle tilfælde en forvrængning. Det er netop derfor, at Marx kalder den oprindelige akkumulation *såkaldt* eller sætter den i gåseøjne. Forudsætningen for at akkumulationen kan kaldes kapitalistisk er, at den bygger på værdiens sættelse af merværdi, hvilket igen forudsætter en udbytkelig klasse af lønarbejdere til at skabe såvel værdien som merværdi. I sidste ende opløser den »oprindelige« akkumulation sig således ikke i, hvordan store »kapitaler« rent stoffligt blev bragt til veje: Det er ren reificeret tænkning, men i hvordan *kapitalformen, kapitalforholdet, »Lohnarbeit nach der ersten Seite, Kapital nach der zweiten«* konstitueres.

Det fremgår af dette citat, at det ikke er selve det, at de personer, som Kaarsholm polemiserer imod, overhovedet beskæftiger sig med det historiske spørgsmål om, hvor de penge, der er udgangspunktet for den første værdiøgningsproces, kommer fra, som er genstand for kritik. Hvad Kaarsholm synes at kritisere er således, at de pågældende kun ser denne stofflige akkumulation og ikke etableringen af »en udbyttelig klasse af lønarbejdere«. Dette skulle altså være en gyldig karakteristik af det standpunkt, som Dobb står på i *Studies...*, hvor det (p. 7) hedder:

»Således var kapitalismen (Når Dobb skriver »var« er det fordi han refererer Marx' analyse, som han tilslutter sig, RP) ikke simpelt hen et system gående ud på produktion for markedet - et vareproduktions-system som Marx benævnte det - men et system, under hvilket arbejdskraften »selv« var »blevet en vare« og blev købt og solgt på markedet som ethvert andet bytte-objekt. Dens historiske forudsætning var koncentrationen af ejendom til produktionsmidlerne i hænderne på en klasse, der kun bestod af en minoritet i samfundet, og den deraf følgende opdukken af en ejendomsløs klasse, for hvilken salget af arbejdskraften var den eneste kilde til opretholdelse af eksistensen.« (min oversættelse)

Alene på grundlag af dette citat - for slet ikke at tale om Dobbs bog som helhed - er det noget vanskeligt at opretholde en påstand om, at Dobbs forsøg på at klargøre, hvor de penge, der køber den frisatte arbejdskraft, kommer fra, er ensbetydende med, at den oprindelige akkumulation af ham opfattes som simpel stofflig akkumulation. Ligeledes falder det mig vanskeligt at se, at jeg i min redegørelse for den historiske proces, der skabte forudsætningerne for merværdiproduktionen, skulle have tilsløret, at tilvejebringelsen af »fredløse proletarer« var en nødvendig forudsætning for kapitalforholdets etablering, selv om der er formuleringer i det pågældende skrift, som - læst totalt isoleret - godt kunne give næring til en kritik af den kaarsholmske slags. Det gælder for Hill, som det gælder for Dobb og undertegnede, at han ikke foretager nogen afledning af kapitalformen. Men det betyder ingenlunde, at han repræsenterer myten om, at kapitalforholdets historiske forudsætning er, at nogle mennesker var mere flittige og sparsommelige end andre, hvorfor de hobede tilstrækkeligt med penge op til at blive kapitalister, mens de andre så blev arbejdere. At grundlaget for den historiske analyse må være den almene bestemmelse af kapitalens form, betyder ikke, at det er et relevant krav til denne analyse, at den hver gang gentager den formmæssige afledning af kapitalen, lige så lidt som den manglende tilstedeværelse af denne aflednings-gentagelse tillader den slutning, at analysen bygger på myten om den stofflige akkumulation (det turde være elementært, men altså åbenbart nødvendigt at fastslå). En kritik af en sådan historisk analyse må pege på, *hvor* en manglende forståelse af kapitalformen og dens nødvendige forudsætninger gør sig gældende i de historiske bestemmelser. En sådan påpegning kan ikke klares ved løsrevne citater, der - inden for rammerne af en almen (og klart tilkendegivet) forståelse for, hvad der er nødvendige forudsætninger for kapitalforholdets etablering - beskæftiger sig med et særskilt problem i for-

bindelse med analysen af den proces, der ligger bag denne etablering. Ligesådan hvad Grossmann angår (Borkenau, som Kaarsholm også nævner, føler jeg mig ikke kaldet til at forsvare). Det citat fra hans skrift, som Kaarsholm anfører, er intet andet end en meget tekstnær omskrivning af en passage af kapitel 24 i *Kapitalens* første bog - en sådan passage kan altså på ingen måde i sig selv give anledning til at se myter om den stofflige akkumulation. Tilbage står derfor også hvad Grossmann angår at dokumentere påstanden om en mytologisk opfattelse.

Rent bortset fra, at man kan undre sig over den form for polemik og at der i sig selv er grund til at korrigere dens påstande, så udøver den også sin uheldige virkning på i det mindste et punkt i de historiske redegørelser i Kaarsholms skrift. I forbindelse med puritanismen tager Kaarsholm selv tråden op fra den principielle diskussion (eller hvad man nu skal kalde den), idet det hedder:

»Der er for Weber ingen tvivl om, at den oprindelige akkumulation må have bestået i, at nogle mennesker engang sparede deres penge op i stedet for at spise dem, og at puritanismen var uløseligt forbundet med denne proces. Denne og lignende opfattelser har jeg været inde på ovenfor: De forklarer ikke noget virkeligt om kapitalismens tidlige udvikling eller om den »oprindelige« akkumulation. Hvis man skal forstå puritanismen som ideologi i forbindelse med kapitalismens opkomst, må det blive på den ene side som en *massemoral*, hvis fornemste opgave var at få de frisatte proletarer til at internalisere de afkald som »nødvendige«, der blev dem påtvunget af den virkelige »oprindelige« akkumulation, og på den anden side i forbindelse med, og her har Weber været i nærheden af noget reelt, en bestemt form for kapitalistisk rationalitet, der udspringer af selve den kapitalistiske produktionsproces' dobbeltkarakter, nemlig som arbejdsproces og værdiøgningsproces. Den *deus absconditus* (det betyder den skjulte gud, RP), som såvel proletariatet som mest tydeligt manufakturborgerskabet er afhængige af, er det opkommende kapitalforhold: Proletariatet i den forstand, at de er afhængige af kapitalen med henblik på at få lov at arbejde og dermed overleve, borgerskabet i den forstand at det er afhængigt af det marked, der er i færd med at stabilisere sig, og dermed også er nødt til at være asketisk i den forstand, at det for at klare sig i konkurrencen må producere varerne så billigt som muligt.«

Citatet må forstås på den måde, at Kaarsholm her beskæftiger sig med puritanismens samfundsmæssige grundlag og effekt. Altså en historieanalytisk problemstilling. Hvilke henvisninger til dokumentationer eller selvstændige dokumentationer som grundlag for kritikken af Weber anfører Kaarsholm? Ingen, udover et efterfølgende citat fra Franz Borkenau, der generelt udmærker sig ved horribelt upræcise historiske bestemmelser, og som i det anførte citat blot formulerer en almen pointe af samme art som Kaarsholms. Man må gå ud fra, at der er tale om puritanismen i det 17. årh. (og begyndelsen af det 18.), idet det er den, der historisk er baggrunden for Defoe, og man må desuden gå ud fra, at der er tale om de puritanske tendenser, som Max

Weber i sin bog koncentrerer sig om at give et meget generelt billede (og - så vidt er jeg enig - en fejlagtig samfundsmæssig bestemmelse) af. Det er af betydning at fastslå dette, da puritanismen udvikler sig og rummer ret forskelligartede tendenser. Kaarsholm taler om puritanismen som massemoral. For så vidt der altså tænkes på en puritanisme, hvis grundidealer/-normer er kaldsbevidsthed, afkald, arbejdsomhed, kalkulation, metodisk livsførelse, synes det at være yderst problematisk at bestemme den som en faktisk fungerende massemoral for de fredløse proletarer. Dette var op til 1640-revolutionen og i dennes første år, hvad en betragtelig del af det mellemstore og store borgerskab forsøgte at gøre den til. De havde dog ingen forhåbninger om, at disciplineringen af arbejderklassen og de kvasi-proletariske småborgere slet og ret kunne ske gennem norminternalisering. Normerne skulle forankres i den institutionaliserede tvang, som borgerskabet kunne udøve gennem det presbyterianske kirkesystem. Dette blev imidlertid aldrig etableret i nogen effektivt fungerende skikkelse. Hermed være ikke sagt, at denne form for puritanisme ikke i noget væsentligt omfang fungerede som socialt disciplineringsmiddel. Det gjorde den, men den gjorde det især i tilknytning til de personlige husherre - undergivne relationer (idet den økonomiske relation var en del af »the household«), som karakteriserede den småborgerlige økonomiske sammenhæng i byerne. Derimod peger historiske undersøgelser (se henvisning nedenfor) på, at det er temmelig sandsynligt, at de egentlige fredløse proletarer kun i meget begrænset omfang gik i kirke og i det hele taget havde et forhold til en puritansk præget religionsudøvelse. En betydelig del af disse proletarer blev for alvor involveret i religiøs aktivitet under revolutionen, men det var de puritanske sekters religiøse aktivitet, hvis indhold på grundlæggende punkter adskilte sig fra eller stod i diametral modsætning til de borgerlige puritanske tendenser (kritik af den ubarmhertigt-nøgterne økonomiske kalkulation og af den skarpe opdeling i de udvalgte (i realiteten: borgerne) og de fortabte, som er så karakteristisk for den puritanisme, som Weber først og fremmest beskæftiger sig med). Hvad endelig tiden efter restaurationen og frem til *Robinson Crusoe's* udgivelse angår, er det synd at sige, at de puritanske bevægelser havde vind i sejlene. Den omfattende statslige repression betød degenereringen af puritanismen som social og politisk bevægelse (med dens forskellige sociale og politiske tendenser) til blot overlevende, pacifistisk anlagte, mindre sekter. Det betyder ikke at puritanistiske principper totalt forsvandt fra religionsudøvelsen, i et vist omfang kunne de indoptages i den statskirkelige religionsudøvelse. Og det betød selvfølgelig heller ikke, at disse principper med ét blev uden betydning for den daglige livsførelse. Men det betød i hvert fald, at der ikke var tale om en masse-disciplineringsproces på grundlag af en puritansk religionsudøvelse med vægten på internalisering af normer om kald, afkald, metodisk livsførelse, individuel ansvarsfølelse osv. - at det fra de herskende klassers (jordejere og handelkapitalister og - i mindre målestok - industrikapitalister) side til stadighed hed, at proletarer og kvasi-proletarisk småborgerskab skulle holde sig på plads, er en anden sag; hvad der her står til diskussion er spørgsmålet om der via eller i tilknytning til en puri-

tansk religionsudøvelse fandt en massedisciplinering sted, en disciplinering, der havde karakter af proletarenes internalisering af de puritanske normer. I kortfattet formulering: jordejernes og det større handelsbourgeoisies forhold til puritanismen var efter restaurationen i betydeligt højere grad præget af rædslen for en genoplivelse af de puritanske sektbevægelser med deres småborgerlige eller utopisk - kommunistiske radikalisme end af »udnyttelsen« af en puritansk massebevægelse til disciplinering af de fredløse proletarer (med andre ord: puritanisme som selvstændig bevægelse med rod i masserne var noget, der blev bekæmpet, og som det rent faktisk også i første omgang lykkedes at undertrykke i vidt omfang). Vil man således tale om puritansk massemoral i den sammenhæng, må betegnelsen puritanisme anvendes i så udvandet betydning, at den slet og ret står for: understregning - i arbejdssammenhængen, i kirken osv. - af nødvendigheden af, at proletarerne affinder sig med deres lod.

Faktisk dækker Kaarsholms karakteristik af puritanismen som massemoral i højere grad et senere historisk fænomen, nemlig *metodismen*, der ikke hører hjemme omkring 1700, men 100 år senere. I forbindelse med metodismen er det rimeligt at tale om puritansk massedisciplinering via norm-internalisering i større skala (hvormed selvfølgelig ikke er sagt, at den brutale vold bortfalder som grundlag for de ideologiske disciplineringsformer).

Også den anden del af Kaarsholms sociale bestemmelse af puritanismen kan kritiseres. Han knytter her specifikt puritanismen til manufakturborger-skabet, idet de asketiske normers nødvendighed kædes sammen med nødvendigheden af at klare sig i konkurrencen ved at producere så billigt som muligt. Hertil er for det første at sige, at manufakturen aldrig bliver - med Marx' udtryk - en samfundsmæssigt gennemgribende produktionsform. Den hviler til stadighed på et bredt grundlag af hjemmeindustri efter forlagsprincippet eller på selvstændigt småborgerligt grundlag. Dette forhold, og mere præcist dets specielle relevans i forbindelse med puritanismen, forbliver uomtalt. For det andet er argumentet for den særlige sociale nødvendighed af puritanismens asketiske normer i forbindelse med manufakturborger-skabet noget løst i fugerne. Disse asketiske normer er først og fremmest rettet mod en social sammenhæng, hvor den *personlige* disciplin og arbejdsomhed, det *personlige* afkald, er af afgørende betydning. Men overgangen (som altså aldrig bliver ført igennem) fra en småborgerlig produktion til en manufakturkapitalistisk produktion (med en elementær samfundsmæssiggørelse af produktionen) indebærer netop, at den personlige arbejdsindsats og det personlige afkald (disciplin i arbejdsprocessen, begrænset konsumtion i fritiden) hos den, der besidder produktionsmidlerne, bliver af væsentlig mindre betydning. Nødvendigheden af en jernhård personlig disciplin i arbejde som i fritid er først og fremmest knyttet til *den småborgerlige økonomiske sammenhæng*. For den småborgerlige familie, der begynder at blive trængt, eller som ser nogle økonomiske muligheder i forbindelse med kapitalismens fremtrængen, er det af afgørende betydning at holde forbruget nede og arbejde det hvide ud af øjnene. For manufakturkapitalisten indebærer kapital-

størrelsen og arbejdsprocessens karakter (mere eller mindre elementære kooperationsformer), at familiens forbrug og den personlige indsats i arbejdsprocessen er mindre væsentlig for den økonomiske overlevelse eller ekspansion. Pointen er altså, at nok er manufakturkapitalisten interesseret i at spare, men den form for sparsommelighed, der kræves, involverer i relativt (dvs. set i relation til den småborgerlige sammenhæng) begrænset grad den *personlige* disciplin, der er en uudskillelig del af den asketiske puritanisme.

Rent faktisk er det da også i byernes småborgerskab og mindre og mellemstore borgerskab - overgangene er meget flydende, men det drejer sig generelt om håndværkere og handelsfolk, hvis personlige arbejdsindsats er af afgørende betydning - at puritanismen i det 17. og begyndelsen af det 18. årh. har sin væsentligste sociale forankring. For nærmere dokumentation og analyse af dette forhold kan jeg henviser til Christopher Hills bøger, især *Society and Puritanism*, men også *Puritanism and Revolution*, *The Puritan Revolution* og *Reformation to Industrial Revolution*.

Kaarsholms manglende omtale af dette forhold kan imidlertid ikke henføres til en tilfældig forglemmelse eller lignende. Det er derfor heller ikke tilstrækkeligt blot at gøre opmærksom på de historiske forhold, som han tilslører. Dette må forbindes med en stillingtagen til det principielle ræsonnement, der ligger bag denne tilsløring. Som det fremgår af artiklens indledende afsnit om historieteori må analysen af den historiske baggrund for *Robinson Crusoe*, ifølge Kaarsholm, foretages ud fra perspektivet: tilvejebringelse af forudsætningerne for kapitalforholdet. I den forbindelse understreger han - jvf. den ovenfor omtalte polemik - frisættelsen af arbejdskraften som en grundlæggende forudsætning. Hvilket igen betyder, at tilvejebringelse af forudsætningerne for kapitalforholdet ikke kan bestemmes som en simpel ophobning af penge. Denne almene opfattelse er, som nævnt, ganske rigtig, men den bliver absurd, når man - som Kaarsholm - omvendt drager den konsekvens, at en beskæftigelse med spørgsmålet om, hvor pengene til køb af arbejdskraften (og produktionsmidlerne) kommer fra, *i sig selv* er ensbetydende med tilsløring af den reale proces, der historisk fører frem til kapitalforholdets etablering. Det bedyres ganske vist, at dette ikke er tilfældet («Jeg vil ikke med alt dette hævde, at empiriske undersøgelser overhovedet er overflødige, eller at den diskussion der her er tale om, er komplet uinteressant.»), men det forbliver simpelt hen ved bedyrelsen. I den faktiske polemik er det - som vist - den position, Kaarsholm indtager. Det samme gælder i forbindelse med bestemmelsen af puritanismen: I stedet for at se på den faktiske sociale baggrund for og effekt af puritanismen på det historiske tidspunkt, som er på tale, og at se *denne reale sammenhæng* (mellem økonomiske, politiske og ideologiske forhold) i dens placering i overgangsprocessen - dvs. i forhold til etableringen af kapitalforholdet som samfundsmæssigt gennemgribende forhold, laver Kaarsholm simpelt hen en konstruktion, der springer alle de historieanalytiske besværligheder over og hopper direkte frem til de allerede etablerede forudsætninger for kapitalforholdet: på den

ene side de penge, der gennem købet af arbejdskraften transformeres til manufakturkapital (men hvor kommer de fra, og hvilken rolle spiller puritanismen i forbindelse med deres tilvejebringelse?) og på den anden de frie proletarer. Derved lykkes det ham godt nok at komme til at tale om kapitalforholdet, men samtidig også at tage analysen af puritanismens placering i sammenhæng med etableringen af dette forhold i den givne periode (og ikke f.eks. omkring 1800) på gulvet.

Som Kaarsholm umiddelbart formulerer sin holdning, må den slet og ret ses som udtryk for en manglende formidling mellem almene teoretiske bestemmelser og de krav, som den historiske analyses genstand stiller. Men man kunne forestille sig, at der bag denne mangelfuldhed yderligere lå en bestemt - men ikke klart formuleret - historieteoretisk og -analytisk pointe. *Teoretisk* gående ud på, at kun det i overgangsfasen, der peger *frem* mod etableringen af kapitalforholdet, kan/skal overhovedet være genstand for den historiske analyse. *Analytisk* gående ud på, at småborgerskabets økonomiske aktiviteter i den givne periode generelt slet og ret peger tilbage og ikke frem, hvilket - på baggrund af den angivne teoretiske position - skulle betyde, at det ikke har sin plads i den historiske analyse. Et sådant teoretisk-analytisk standpunkt ville unægtelig betyde en skæv indfaldsvinkel på *Robinson Crusoe*, der grundlæggende er præget af småborgerskabets samtidige situation. Det ville videre betyde en skæv indfaldsvinkel på småborgerskabet i perioden i det hele taget, idet dette ingenlunde over én kam er forbundet med historisk regressiv tendenser - så meget må siges at stå klart, selv om spørgsmålet om småborgerskabets respektive det mindre borgerskabs placering i overgangsprocessen ikke kan siges at være fuldt afklaret i de eksisterende historiske analyser (se for behandling af problemet bl.a. Dobb: *Studies...*, forskellige bidrag i *Science & Society* samlet under titlen *The Transition from Feudalism to Capitalism* og til dels Hill: *Reformation to Industrial Revolution*). Og det ville endelig betyde en skæv indfaldsvinkel på overgangsprocessen som helhed, idet man for at bestemme de fungerende modsætningers og sammenhænges specifikke samfundsmæssige karakter må inddrage hele spektret af progressive og regressive forhold og tendenser.

Det må da også siges, at selv om de ting, jeg har fremhævet i diskussionen, kunne lade ane en sådan position, så er der dog andet, der - omend, forbundet med en ensidig behandling af småborgerskabet som konservativ faktor - angiver, at Kaarsholm ikke er uenig i, at hele spektret af progressive og regressive tendenser, herunder sådanne som er knyttet til småborgerskabet, må inddrages i analysen. Der tales således, i afsnittet om *Robinson Crusoe* og den kapitalistiske udvikling i England, om konservative småmanufakturister og ligeledes i forbindelse med romanen om en »indre-borgerlig modsætning mellem en småborgerlig manufakturistinteresse og en mere fremskreden handelsborgerinteresse«.

Det vil på den baggrund være rimeligt at konkludere, at den misvisende argumentation omkring myten om den stofflige akkumulation ikke kan henføres til en fastlagt - omend ikke klart formuleret - position af den nævnte

karakter, men snarere slet og ret hviler på et utilstrækkeligt bestemt forhold mellem almene teoretiske bestemmelser og historisk analyse.

Ralf Pittelkow